DOI : https://doi.org/10.5281/zenodo.18185783 ମୂଳ ପ୍ରବନ୍ଧ

କଳିଙ୍ଗରେ ପାଲିର ସ୍ୱରୂପ

କଳ୍ପତରୁ ନାୟକ

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର:

ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧଦେବ (ଖ୍ରୀ.ପୂ ୫୬୭) ନିଜର ଧର୍ମମତକୁ ପାଲି ଭାଷାରେ ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ। ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ (ଖ୍ରୀ.ପୂ ୨୬୭)ଙ୍କ ଧର୍ମଲେଖ ଓ ଶିଳାଲେଖର ଭାଷା ଥିଲା 'ପାଲି'। ଏଣୁ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ପାଲି ଭାଷା ଦୀର୍ଘ ୬୦୦ ବର୍ଷ ବା ତାହାର ପୂର୍ବରୁ ଭାରତବର୍ଷର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଥିତ ଥିଲା। ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ହେତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଲି ଭାଷାର ଲିପିବଦ୍ଧ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଧଉଳୀ ଶିଳାଲେଖ ଏବଂ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ନିକଟସ୍ଥ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖ ଏହାର ପ୍ରମାଣ। ଉଭୟ ଶିଳାଲେଖର ଲିପି 'ବ୍ରାହ୍ମୀ' ଏବଂ ଭାଷା 'ପାଲି'। କଳିଙ୍ଗର ଶିଳାଲେଖରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ପାଲି ଭାଷାଠାରୁ କାଲସୀ, ଗିରିନାର, ମାନସେହରା ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ ବ୍ୟବହୃତ ପାଲି ଭିନ୍ନ। ଏଣୁ ଅଞ୍ଚଳ ଭେଦରେ ପାଲିଭାଷାର ରୂପରେ ଭିନ୍ନତା ଆସୁଥିବାରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ପାଲିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ରହିଛି।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦାବଳୀ :

ପାଲି, ଅଶୋକ, କଳିଙ୍ଗ, କାଲସୀ, ଗିରିନାର, ମାନସେହରା, ଶାହବଜଗଡ଼ୀ, ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼, ବ୍ୟାକରଣ, ସୂତ୍ର, ଭାଷା।

ଉପକ୍ରମ :

ଇଣ୍ଡୋୟୁରୋପୀୟ ଭାଷା ପରିବାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଶାଖାକୁ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି। ଯଥା- ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା, ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ଏବଂ ନବୀନ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା। ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା 'ପାଲି', 'ପ୍ରାକୃତ' ଏବଂ 'ଅପଭ୍ରଂଶ' ଭେଦରେ ତ୍ରିଭେଦ। ମାନକ ଭାଷା ଭାବରେ ପାଲି ଖ୍ରୀ.ପୂ ୬୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ.ପୂ ୧୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା। ଏହାର ପରମାୟୁ ୨୫୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରାପ୍ତ କରିଛି। ୨୦୨୪ ମସିହା ଅକ୍ଟୋବର ତିନି ତାରିଖ ଦିନ ପାଲି ଭାଷାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି। ଏହି ଦିନ ପ୍ରାକୃତ, ଅସମିୟା, ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ମରାଠୀ ଭାଷାକୁ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି। ତାମିଲ୍, ସଂସ୍କୃତ, ତେଲୁଗୁ, କନ୍ନଡ, ମାଲାୟଲମ୍, ଓଡ଼ିଆ ସହ ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଭାଷାକୁ ମିଶାଇଲେ ଭାରତର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟଭାଷା ସଂଖ୍ୟା ୧୧ ରେ ପହଞ୍ଚିଛି। ସମୟ ଖଣ୍ଡରେ ପାଲି ଓଡ଼ିଶାର ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କ ଭାବ ବିନିମୟର ମାଧ୍ୟମ ହୋଇଥିଲା। ଅଧୁନା ପାଲି ଭାଷାର କଥିତ ରୂପ ନାହିଁ । ଅଶୋକଙ୍କ ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼,

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ଅନ୍‌ଲାଇନରେ ପଢିବାପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତୁ
Quick Response Code:
Available online at : https://pracheenews.com/
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18185783
Article No - BPP00368

ଯୋଗାଯୋଗ : ଲେଫ୍ଟନାଣ୍ଟ ଡକ୍ଟର କଳ୍ପତରୁ ନାୟକ ,
ସରକାରୀ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ
ଆଦର୍ଶ ସ୍ନାତକ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ବୌଦ୍ଧ
Email: nayakchintu1988@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-8820-1957

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non Commercial Share Alike 4.0 License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

For reprints contact: *pracheepatrika@rediffmail.com*

ପ୍ରାପ୍ତି	ସମୀକ୍ଷିତ	ଗୃହୀତ	ପ୍ରକାଶିତ
୧୪.୦୯.୨୦୨୫	୧୩.୧୦.୨୦୨୫	୨୬.୧୧.୨୦୨୫	୧.୧୨.୨୦୨୫

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧୃତ କରିବେ : ନାଏକ, କଳ୍ପତରୁ; ୨୦୨୫। କଳିଙ୍ଗରେ ପାଲିର ସ୍ୱରୂପ। ବାସ୍ତବତାର ପରିପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଚୀ। ଭାଗ :୧୧, ସଂଖ୍ୟା : ୯, ପୃଷ୍ଠା : ୪୨-୪୭।

ଗିରନାର, କଳସୀ, ମାନସେରା, ସହବାଜଗଡ଼ୀ ଆଦି ସମସ୍ତ ଶିଳାଲେଖ ବ୍ୟତୀତ ତ୍ରିପିଟକ, ଧମ୍ମପଦ, ସୁତ୍ତନିପାତ, ସୁତ୍ତପିଟକ, ଅନତ୍ତ ବାଦୋ, ବୁଦ୍ଧସାସନପ୍ପସାରଂ, ବୋଧିସତ୍ତ ଜାତକାବଳୀ, ବୁଦ୍ଧଚରିତଂ ଗ୍ରନ୍ଥାଦିର ଭାଷା ପାଳି।

ପାଳି ଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକୁ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇ ଏହାର ବ୍ୟାକରଣମାନ ରଚନା କରାଯାଇଛି । ଯଥା-

(କ) ବୋଧିସତ୍ତ ବ୍ୟାକରଣ,
(ଖ) କଚ୍ଚାୟନ ବ୍ୟାକରଣ,
(ଗ) ସବ୍ବଗୁଣାକର ବ୍ୟାକରଣ,
(ଘ) ମୋଗ୍ଗଲାୟନ ବ୍ୟାକରଣ ଏବଂ
(ଙ) ସଦ୍ଦନୀତି ବ୍ୟାକରଣ।

ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ବୋଧିସତ୍ତ ବ୍ୟାକରଣ ଏବଂ ସବ୍ବଗୁଣାକର ବ୍ୟାକରଣ ଅଧୁନା ଅନୁପଲବ୍ଧ।

ପାଳି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ସଂପର୍କରେ ସମାଲୋଚ଼କମାନେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି। ଯଥା :-

- ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ବିଧୁଶେଖର ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ 'ପାଳି' ଶବ୍ଦଟି ସଂସ୍କୃତ 'ପଂକ୍ତି' ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ। ଯଥା:- ପଂକ୍ତି > ପନ୍ତି > ପତ୍ତି > ପଲ୍ଲି > ପାଳି।

- ଭିକ୍ଷୁ ସିଦ୍ଧାର୍ଥଙ୍କ ମତରେ ପାଲି/ପାଳି ଶବ୍ଦର ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ 'ପାଠ' ଶବ୍ଦ। 'ପାଠ' ଶବ୍ଦଟି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ପାଲି/ପାଳି ହୋଇଛି। ଯଥା:- ପାଠ > ପାଳ > ପାଳି > ପାଲି।

ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଘୋଷଙ୍କ 'ଅଟ୍ଠକଥାଓଁ' ଏବଂ 'ବିସୁଦ୍ଧିମଗ୍ଗ'; ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର 'ଦୀପବଂଶ'; ପଞ୍ଚମ-ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମପାଳଙ୍କ ରଚ଼ନା 'ପରମତ୍ଥ ଦୀପିନୀ', ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚ଼ିତ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ଚୂଳବଂସ' ଆଦିରେ ପାଲି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ବହୁବଚ଼ନ ଏବଂ ମୂଳ ତ୍ରିପିଟକ ଅର୍ଥରେ ହୋଇଥିଲା।

ଭଣ୍ଡାର କର-ଙ୍କ ମତରେ ପାଳି ଶବ୍ଦର ମୂଳ ରୂପ 'ପ୍ରାକୃତ'। 'ପ୍ରାକୃତ' ଶବ୍ଦଟି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ପାଲିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଭୋଳାନାଥ ତିଓ୍ୱରା ଏବଂ ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ 'ପଲ୍ଲି' ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ 'ପାଲି'ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି। ସେମାନେ 'ପାଲି'କୁ 'ପଲ୍ଲି' ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି। ଅର୍ଥାତ୍ 'ପଲ୍ଲି'ର ଭାଷା 'ପାଲି'।

ଜର୍ମାନର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବିଦ୍ୱାନ ମାକ୍ସମୂଲରଙ୍କ ମତରେ 'ପାଟଲି'/ 'ପାଡ଼ଲି' (ପାଟଲିପୁତ୍ରର ଭାଷା) ଶବ୍ଦର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପ 'ପାଲି'।

ଭିକ୍ଷୁ ଜଗଦୀଶ କଶ୍ୟପ 'ପାଲି ମହାବ୍ୟାକରଣ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ 'ପରିୟାୟ' ଶବ୍ଦଟି 'ପାଲି' ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା। ଏଣୁ 'ପାଲି' ଶବ୍ଦଟି 'ପରିୟାୟ' ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଛି ଯାହାର ମୂଳ ଶବ୍ଦ 'ପର୍ଯ୍ୟାୟ'। ଅର୍ଥାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟାୟ > ପରିୟାୟ > ପଲିୟାୟ > ପାଲିୟାୟ > ପାଲି (ୟ-ଲୋପ)।

ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ୱରୂପ ଅଶୋକଙ୍କ ଭବ୍ରୁ /ଭାବ୍ରୁ ଶିଳାଲେଖରେ (ରାଜସ୍ଥାନର ଜୟପୁର ନିକଟସ୍ଥ ବିରାଟ ନଗର) 'ପଲିୟାୟ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:-

- ଇମାନି ଭଂତେ ଧଂମ ପଲିୟାୟାନି ବିନୟ ସମୁକସେ (୪)
- ଏତାନି ଭଂତେ ଧଂମପଲିୟାୟାନି ଇଚ୍ଛାମି (୬)

ଦୀଘନିକାୟ, ବ୍ରହ୍ମଜାଲସୂତ୍ର, ତ୍ରିପିଟିକରେ 'ପରିୟାୟ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି। ଯଥା:- ପରିୟାୟ – ୟମଂ ଧମଂ ପରିୟାୟଂ ଅତ୍ଥ ଜାଲନ୍ତି ପି ନଂ।

ପର୍ଯାୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିକୁ ନିମ୍ନମତେ ଦର୍ଶାଯାଇପାରେ। ଯଥା:-

- ର-ଲ-ୟ-ବ ଏବଂ ଅନୁନାସିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଯୁକ୍ତ ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ପାଲି ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟତଃ ସ୍ୱରଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ। ଯଥା- ପର୍ଯାୟ > ପରିୟାୟ।
- ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଯେଉଁଠି ସଂଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ପୂର୍ବରୁ ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱରର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ, ପାଲି ଭାଷାରେ ସେଠାରେ ଅସଂଯୁକ୍ତ ଅକ୍ଷର ହୋଇ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣ ଦୀର୍ଘ ହୋଇଥାଏ। ଯଥା- ପରିୟାୟ > ପାଲିୟାୟ

ମୋଗ୍ଗଲାୟନ ବ୍ୟାକରଣ ନିୟମ 'ତ-ଥ-ନ-ରାନଂ ଟ-ଠ-ଣ-ଲା ୧/୫୨' (ପାଲି ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟତଃ 'ତ', 'ଦ', 'ନ', 'ର' ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ 'ଟ', 'ଠ', 'ଣ', 'ଲ' ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ) ଅନୁସାରେ 'ତ', 'ଥ', 'ନ' ଏବଂ 'ର' ସ୍ଥାନରେ ବିକଳ୍ପରେ କ୍ରମଶଃ 'ଟ', 'ଠ', 'ଣ' ଏବଂ 'ଲ' ହୋଇ ପରିୟାୟ ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନରେ 'ପାଲିୟାୟ' ହୋଇଛି। ଅନାଦି ଅସଂଯୁକ୍ତ 'ୟ' ଲୋପ ହୋଇ 'ପାଲି' ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି।

କେତେକ ସମାଲୋଚ୍କ ମତ ଦିଅନ୍ତି 'ପାଳି' କଳିଙ୍ଗ ଜନପଦର ଭାଷା ଥିଲା । ଯଥା:-

- ହେରମନ ଓଲଡେନ୍ ବର୍ଗ 'The Vinaya Pitakam' ମୁଖବନ୍ଧରେ (ଭୂମିକା) ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପାଳି ଭାଷାର ଆଧାର କଳିଙ୍ଗର ଭାଷା ଥିଲା । ପାଳି କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ଭାଷା ଥିଲା ।
- ଏଡ଼୍ୱଡ ମୂଲର "A Simplified Grammar of the Pali Language" (ପୃ-୩) ପୁସ୍ତକର ମୁଖବନ୍ଧ ଅନୁସାରେ "କଳିଂଗ ହିଁ ପାଳିର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥଳ । କାରଣ ସେହିଠାରୁ ପ୍ରଥମେ ଲୋକ ଲଙ୍କା ଯାଇ ରହିବା ଏବଂ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବା ଅଧିକ ସଂଗତ" ।

Geiger ଙ୍କ ମତରେ ପାଳି ହେଉଛି ମାଗଧୀ ଭାଷାର ଲୋକ ଭାଷିତ ରୂପ ।

"... Pali should be regarded as a form of Magadhi, the language in which Buddha himself had preached. This language of Buddha was however surely no purely popular dialect, but a language of the higher and cultured classes which had been brought into being already in pre-buddhistic times through the needs of inter-communication in India. Such a lingua France naturally contained elements of all dialects, but was surely free from the most obtrusive dialectal characteristics. It was surly not altogether homogeneous."

କେହି କେହି ବିଦ୍ୱାନ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତକୁ ଏକ ରୂପ ଭାବରେ ପାଳି ଭାଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କେହି ଏହାକୁ ପ୍ରାକୃତର ଆଦିମ ରୂପ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରନ୍ତି । ମାଗଧୀ ଭାଷା ପରି ପାଳି ଭାଷାରେ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଲ' ଏବଂ 'ଣ' ଓ 'ନ' ସ୍ଥାନରେ 'ନ' ହେଲେ ହେଁ ମାଗଧୀ ଭାଷା ପାଳିଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ହେମଚନ୍ଦ୍ର 'ସିଦ୍ଧହେମଶବ୍ଦାନୁଶାସନମ୍' ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତ ସୂତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି – ରସୋର୍ଲଶୌ । ୮/୪/୨୮୮ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନାଦି ଅସଂଯୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଲ' ଏବଂ 'ସ' ସ୍ଥାନରେ 'ଶ' ହୋଇଥାଏ । ଯଥା:- ହସଃ > ହଂଶୋ, ଶୃଗାଳଃ > ସିଆଲୋ ।

ପାଳି ଭାଷାରେ ଶ-ଷ-ସ ସ୍ଥାନରେ 'ସ' ହୋଇଥାଏ । (ପିୟଦସି > ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ, ସବେମୁନିସେ > ସର୍ବେମନୁଷ୍ୟେ)

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମାଗଧୀ ଭାଷାରେ 'ଶ' ର ବ୍ୟବହାର ରହିଥିବା ବେଳେ ପାଳି ଭାଷାର 'ସ' ର ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଏଣୁ ପାଳି ଏବଂ ମାଗଧୀ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ।

ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସିଦ୍ଧହେମଶବ୍ଦାନୁଶାସନମ୍' ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ୮/୧/୧୭୭ ସୂତ୍ର(କ-ଗ-ଚ-ତ-ଦ-ପ-ୟ-ବାଂ ପ୍ରାୟୋ ଲୁକ୍)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଅନାଦି ଅସଂଯୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିବା ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ କ-ଗ-ଚ-ଜ-ତ-ଦ-ପ-ୟ-ବ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରାୟତଃ ଲୋପ ହୋଇଥାଏ କିନ୍ତୁ ପାଳି ଭାଷାରେ ପ୍ରାୟତଃ ଏପରି ହୋଇନଥାଏ । ଯଥା – 'ମୃଗ' ସ୍ଥାନରେ 'ମିଗ', 'ପ୍ରିୟଃ' ସ୍ଥାନରେ 'ପିଏ', 'ଲେଖିତା' ସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ଏକ ସ୍ୱରୂପ ଭାବେ ପାଳି ଭାଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ।

କେହି କେହି ବିଦ୍ୱାନ ପୈଶାଚୀକୁ ପାଳି ଭାଷା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ସିଦ୍ଧହେମଶବ୍ଦାନୁଶାସନମ୍' ଗ୍ରନ୍ଥର ଚତୁର୍ଥ ଭାଗରେ ପୈଶାଚୀ ପ୍ରାକୃତର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦର୍ଶାଇବା ପାଇଁ ଦେଇଥିବା ସୂତ୍ର 'ଷ୍ଟସ୍ୟସଟ ୮/୪' ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୈଶାଚୀ ପ୍ରାକୃତରେ 'ଷ୍ଟ' ସ୍ଥାନରେ 'ସ୍ଟ' ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପାଳିରେ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ ଅଲକ୍ଷଣୀୟ । ଯଥା:-'ଅନୁସିଷ୍ଟି' ସ୍ଥାନରେ ପାଳିରେ 'ଏନୁସଥି' ହୋଇଥାଏ ।

କଳିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ପାଳିର ସ୍ୱରୂପ:

ପାଳି ଭାଷାରେ କଳିଙ୍ଗରେ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଅ', 'ଇ' ଏବଂ 'ଉ' ସ୍ୱରର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ।

ଅ – ମମ ଚ ଅନନିୟଂ (ମମ ଚ ଆନୃଣ୍ୟମ୍) – ଧଉଳୀ

ଇ – ମମ ଚ ଅନନିୟଂ (ମମ ଚ ଆନୃଣ୍ୟମ୍) – ଧଉଳୀ

ଉ – କୁତେମନୋ ଅତିଲେକେ (କୁତଃମନୋ ଅତିରେକଃ) ଧଉଳୀ

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଳି ଭାଷାରେ ର ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ନଥିଲା ।

- କଳିଙ୍ଗୀୟ ପାଲି ଭାଷାରେ 'ତ୍ୟ' ସ୍ଥାନରେ 'ଚ' ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- କଛାୟନଗୋତ୍ତୋ > କାତ୍ୟାୟନ ଗୋତ୍ର

- ପ୍ରାୟତଃ ର, ଳ, ୟ, ବ ଏବଂ ଅନୁନାସିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ଥିବା 'ର' ବ୍ୟଞ୍ଜନର ଲେପ ହୋଇଥାଏ। ଯଥା:- ପିୟସ (ପ୍ରିୟସ୍ୟ), ପଜା (ପ୍ରଜା), ଅଖଖସେ (ଅକର୍କଶେ) ।

- ପାଲି ଭାଷାରେ 'ଧ୍ୟ' ସ୍ଥାନରେ 'ଝ' ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- କିଂତି ମଝଂ ପଟିପାଦୟେମା (କିମିତି ମଧ୍ୟଂ ପ୍ରତିପାଦୟେମହି)।

- ପାଲି ଭାଷାରେ ଅନାଦି ଅସଂଯୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିବା ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ପ୍ରାୟତଃ ଲୋପ ହୋଇ ନଥାଏ। ଉଦାହରଣ:- ବଚନେନ (ବଚ଼ନେନ) ନଗଲ ବିୟୋହାଲକା (ନଗର ବ୍ୟବହାରକାଃ)।

- ପ୍ରାୟତଃ ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ 'ହ' ହୋଇନ ଥାଏ। ତଥା (ତଥା) ଆଲଭେ (ଆରଭେ), ଆଲାଧୟିସଥ (ଆରାଧୟିଷ୍ୟଥ), ଲିଖିତ (ଲେଖିତା)।

- ପାଲିଭାଷାରେ 'କ୍ଷ' ସ୍ଥାନରେ 'ଖ' ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ନଖତେନ (ନକ୍ଷତ୍ରେ), ଖନସିଖନସି (କ୍ଷଣେକ୍ଷଣେ)

- ପାଲିଭାଷାରେ 'ତ' ସ୍ଥାନରେ 'ଟ' ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ପଟିପାଦୟେହଂ (ପ୍ରତି ପାଦୟେ ଅହମ୍) ସଂପଟିପଜତି (ସମ୍ପ୍ରତି ପଦ୍ୟତେ)

- ପାଲି ଭାଷାରେ ଶ, ଷ, ସ ସ୍ଥାନରେ 'ସ' ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ଶ, ଷ, ସ > ସ - ଅନାସୁଲୋପେ (ଅନାଶୁଲୋପଃ), ବସାନି (ବର୍ଷାଣି)

- ପାଲି ଭାଷାରେ ଅବର୍ଗ୍ୟ 'ଯ' ବର୍ଣ୍ଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସାଧାରଣତଃ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ନଥାଏ। ଯଥା:- ଯଥା (ଯଥା)

- ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନରୁ ଏକ ଲୋପ ହେଲେ ଅନ୍ୟଟି ଦ୍ୱିତ୍ୱହୁଏ। ସାଧାରଣତଃ ଯଦି ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣଟି ରହିଯାଏ ତେବେ ସେ ବର୍ଣ୍ଣଟି ତାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ ସହ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ହୋଇଥିବାର ରୂପ ଉପଲବ୍ଧ। ଯଥା:- ଷ୍ଟ > ଠ > ଟ୍ଠ। ଏକୋ ପିଟ୍ଠିପାସାଣୋ – ଏକଃ ପୃଷ୍ଟି ପାଷାଣଃ (ବାନରିନ୍ଦ ଜାତକମ୍)
କ୍ଷ > ଖ > କ୍ଖ :- ଉଦୁମ୍ବରରୁକ୍ଖେ – ଉଦୁମ୍ବରବୃକ୍ଷେ

- ପାଲି ଭାଷାରେ 'ବୃକ୍ଷ' ସ୍ଥାନରେ 'ରୁକ୍ଖ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ପ୍ରାକୃତ, ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ।

- ପାଲି ଭାଷାରେ 'ସ୍ତ' ସ୍ଥାନରେ 'ଥ' ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ସ୍ଥ > ଥ – ଅଥି ୟେବଂଧନଂ (ଅସ୍ତି ୟଃ ବନ୍ଧନମ୍) (ଧଉଳୀ) ଅନୁସଥି – ଅନୁଶାସ୍ତିଃ

- ପାଲି ଭାଷାରେ 'ର୍ଥ' ସ୍ଥାନରେ 'ଠ' ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ର୍ଥ > ଠ – ଅର୍ଥ > ଅଠ

- ପାଲି ଭାଷାରେ ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନରୁ 'ୟ' ଲୋପ ହେବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- କଲ୍ୟାଣ > କଲାଣ /କଲଣ , ପଶ୍ୟତି > ପସତି, ଶକ୍ୟ > ସକଂ।

- କଳିଙ୍ଗୀୟ ପାଲିରେ ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନରୁ 'ର' ଲୋପ ହେବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ର – ଲୋପ – ପିୟସ (ପ୍ରିୟସ୍ୟ), ମହାମାତ (ମହାମାତ୍ରାଃ) ଧଂମ(ଧର୍ମ), ବର୍ଗ – ବଗଂ। ଅସଂଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣଭାବେ 'ର' ବର୍ଣ୍ଣ ରହିଲେ ପାଲି ଭାଷାରେ ସେ ସ୍ଥାନରେ 'ଲ' ହୋଇଥାଏ।ଯଥା:- ପୂର୍ବ – ପୁଲୁବ, ରାଜା – ଲାଜା, ପୁରୁଷଃ – ପୁଲିସେ

- 'ଔ' ସ୍ଥାନରେ 'ଓ' ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ ପାଲି ଭାଷାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ପୌତ୍ର > ପୋତ। ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଦେଶର ପାଲି ଭାଷାର 'ଔ' ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ନଥିଲା।

- କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲି ଭାଷାରେ ବିସର୍ଗ ସ୍ଥାନରେ 'ଏ' ର ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିଲା। ଯଥା:- ପୁରୁଷଃ > ପୁଲିସେ, ପ୍ରିୟଃ – ପିୟେ

- ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ଉପରସ୍ଥ 'କ' ବର୍ଣ୍ଣର କ୍ୱଚିତ୍ ଲୋପ ହୋଇଥାଏ। ଯଥା:- କ ଲୋପ – ବକ୍ତବ୍ୟ > ବତବିୟ

- କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲି ଭାଷାରେ 'ଉ' ସ୍ଥାନରେ 'ଇ' ର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଯଥା:- ଉ > ଇ – ମନୁଷ୍ୟ > ମନିସ।
- କଳିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲି ଭାଷାରେ 'ଣ/ନ' ସ୍ଥାନରେ 'ନ' ର ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିଲା। ଯଥା:- ଣ/ନ > ନ - କ୍ଷଣ > ଖନ, ତ୍ରିଣି > ତିନି
- ପାଲି ଭାଷାରେ 'ନ୍ୟ' ସ୍ଥାନରେ 'ଞ' ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ହୁଏ କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଥା:- ଆନଂନେ (ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଂ) – ୧୪
- ପ୍ରାୟତଃ ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନରୁ ଏକ ଲୋପ ହେଲେ ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ହୋଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଶିଳାଲେଖରେ ପ୍ରାୟତଃ ଏପରି ହୁଏ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ତ୍ରିପିଟିକରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଶିଳାଲେଖରେ ଖୋଦିତ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକ ଶ୍ରମଯୁକ୍ତ ତଥା ସୂକ୍ଷ୍ମ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚ଼ର ହୁଏ ନାହିଁ। ଉଦାହରଣ- ମଝଂ ହଟିପାଦୟେମାତି > ମଧ୍ୟଂ ପ୍ରତିପାଦୟେମହି ଇତି। ଇୟଂ ଚ ଲିପିତିସ ନଖତେନ – ଇୟଂ ଚ ଲିପିଃତିଷ୍ୟ ନକ୍ଷତ୍ରେ

କଳିଙ୍ଗର ଧଉଳୀ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖରେ ବ୍ୟବହୃତ ପାଲି ଭାଷାଠାରୁ ଶାହବାଜଗଡ଼ୀ ଓ ମାନସେହରା ଶିଳାଲେଖର ପାଲି ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଶାହବାଜଗଡ଼ୀ ଓ ମାନସେହରା ଶିଳାଲେଖଠାରୁ ଗିରନାର ଓ କାଲସୀ ଶିଳାଲେଖରେ ବ୍ୟବହୃତ ପାଲି ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଭିନ୍ନତା ରହିଛି।

ଧଉଳୀ ଏବଂ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅବସ୍ଥିତ। ଶାହବାଜଗଡ଼ୀ ଓ ମାନସେହରା ଶିଳାଲେଖ ଯଥାକ୍ରମେ ପାକିସ୍ଥାନର ପେଶାବର ଏବଂ ମାନସେହରା ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ। ଗିରନାର ଶିଳାଲେଖ ଗୁଜୁରାଟର ଜୁନାଗଡ଼ ଏବଂ କାଲସୀ ଶିଳାଲେଖ ଉତ୍ତରାଖଣ୍ଡର ଡେରାଡୁନରେ ଅବସ୍ଥିତ। ଭୌଗୋଳିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେହେତୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ରହିଛି ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଶିଳାଲେଖ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ ହେଲେ ହେଁ ବ୍ୟବହୃତ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଭିନ୍ନତା ରହିଛି। ଯଥା-

'ମୃଗ' ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖରେ 'ମିଗ', କାଲସୀରେ 'ମିଗ', ଗିରିନାରରେ 'ମଗ', ମାନସେହରାରେ 'ମ୍ରିଗ' ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ 'ମ୍ରୁଗ'। ପାଲି ଭାଷାରେ ର-ଫଳାର ପ୍ରାୟତଃ ପ୍ରୟୋଗ ନାହିଁ। ଶାହବାଜଗଡ଼ୀ ଓ ମାନସେହରା ଶିଳାଲେଖରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ।

'ପୂର୍ବ' ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼ ଓ କାଲସୀରେ 'ପୁଲୁବ', ଗିରିନାରରେ 'ପୁବ', ମାନସେହରା ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ 'ପ୍ରୁବ'। ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼ ଓ କାଲସୀ ଶିଳାଲେଖରେ 'ପୂର୍ବ' ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରଭକ୍ତି ହୋଇ 'ର' ସ୍ଥାନରେ 'ଲ' ହୋଇଛି।

ପ୍ରିୟଃ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼ ଓ କାଲସୀରେ 'ପିୟେ' ତଥା ଗିରିନାର, ମାନସେହରା ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ ପ୍ରିୟୋ/ପିୟୋ ରୂପ ଉପଲବ୍ଧ।

ପୌତ୍ର ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ, ଜଉଗଡ଼, ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଓ କାଲସୀରେ ପୋତ, ଗିରିନାରରେ ପୋତ୍ର/ପୋତ, ମାନସେହରା ଶିଳାଲେଖରେ ପୋତ୍ର ରୂପ ଉପଲବ୍ଧ।

'କ୍ଷଣ' ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖରେ 'ଖନ', ଗିରିନାରରେ 'ଛଣ', ମାନସେହରାରେ 'ଛଣ' ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ 'କ୍ଷଣ' ରୂପ ଉପଲବ୍ଧ। କଳିଙ୍ଗରେ 'କ୍ଷ' ସ୍ଥାନରେ 'ଖ' ବ୍ୟବହୃତ ହେବାବେଳେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ 'ଛ' ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା।

'ଦ୍ୱାଦଶ' ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧଉଳୀ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଶିଳାଲେଖରେ 'ଦୁବାଦସ', କାଲସୀରେ 'ଦୁବଦସ', ଗିରିନାରରେ 'ଦ୍ୱାଦସ', ମାନସେହରାରେ 'ଦୁବଦଶ' ଏବଂ ଶାହବଜଗଡ଼ୀ ଶିଳାଲେଖରେ 'ବଦସ' ରୂପ ଉପଲବ୍ଧ। କଳିଙ୍ଗରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରଭକ୍ତି ହେବା ସହ 'ଶ' ସ୍ଥାନରେ 'ସ' ହୋଇଛି।

ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ପାଲିଭାଷାର ସ୍ୱରୂପରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସୁଥିଲା। ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ହୋଇପାରେ। ଅର୍ଥାତ୍ ଅଞ୍ଚଳ ଭେଦରେ ପାଲିଭାଷାର ବିବିଧ ରୂପ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ। ଏଣୁ କଳିଙ୍ଗର ପାଲି କଳିଙ୍ଗର ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥାଇପାରେ। ଧଉଳୀ ଶିଳାଲେଖରେ ବ୍ୟବହୃତ କିଛି, ତିନିଂ, ଲାଜା, ଜାନିସଂତି ଆଦି ଶବ୍ଦ ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ :

୧. ଆପ୍ଟେ, କେ.ବା, ୧୯୯୬, ଶ୍ରୀହେମଚନ୍ଦ୍ରକୃତ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣ, ଚୌଖମ୍ବା ସଂସ୍କୃତ ଭବନ, ବନାରସ।

୨. ଉପାଧ୍ୟା, ଭରତ ସିଂହ, ୨୦୦୮, ପାଲି ସାହିତ୍ୟ କା ଇତିହାସ, ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମେଳନ, ପ୍ରୟାଗ।

୩. ଉପାଧ୍ୟେ, ଜୟ କୁମାର, ୨୦୧୪, ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଅଭିଲେଖ, ଶ୍ରୀ ଲାଲବାହାଦୁର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାପୀଠ, ନୂଆଦିଲ୍ଲୀ।

୪. ତିୱାରୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଏବଂ ଶର୍ମା, ବୀରବଲ୍, ୧୯୬୨, କଚ୍ଚାୟାନ ପାଲି ବ୍ୟାକରଣ, ତାରା ପବ୍ଲିକେଶନ, ବନାରସ।

୫. ନାୟକ, କଳ୍ପତରୁ, ୨୦୨୦, ବରରୁଚିଙ୍କ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରାକାଶକ, ଭଦ୍ରକ, ରଙ୍ଗ ପ୍ରକାଶନୀ।

୬. ନାୟକ, କଳ୍ପତରୁ, ୨୦୨୩, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମୂଳ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, ଭୁବନେଶ୍ୱର।

୭. ପ୍ରାକୃତ ପାଠ ଚୟନିକା, ୨୦୧୨, ଭୋଗିଲାଲ ଲହେରଚାନ୍ଦ ଇନ୍‌ଷ୍ଟିଚ୍ୟୁଟ ଅଫ୍ ଇଣ୍ଡୋଲୋଜି, ନୂଆଦିଲ୍ଲୀ।

୮. ପାଣ୍ଡେୟ, ରାମଅବଧ ଏବଂ ମିଶ୍ର ରବିନାଥ, ୨୦୧୭, ପାଲି-ପ୍ରାକୃତ-ଅପଭ୍ରଂଶ ସଂଗ୍ରହ, ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରକାଶନ, ଦିଲ୍ଲୀ ।

୯. ପାଲି ମୋଗ୍ଗଲାୟନ ବ୍ୟାକରଣ, ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ ସଂସ୍କୃତ ସଂସ୍ଥାନ ବିଭାଗ, ଲକ୍ଷ୍ନୌ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଲକ୍ଷ୍ନୌ।

୧୦. ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଇନ୍ଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର, ୧୯୮୭, ପାଲି ଭାଷା ଔର ସାହିତ୍ୟ, ହିନ୍ଦୀ ମାଧ୍ୟମ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାଳୟ, ଦିଲ୍ଲୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଦିଲ୍ଲୀ।

❖ ❖ ❖